

Федір ПОГРЕБЕННИК

**“ПРОСВІТА” В КОНТЕКСТІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ І
КУЛЬТУРНОЇ СИТУАЦІЇ В ГАЛИЧИНІ ТА
АВСТРО-УГОРЩИНІ
(друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)**

Проаналізовано політичні передумови заснування “Просвіти”, подано основні етапи його розвитку та види діяльності.

Ключові слова: “Просвіта”, Австро-Угорщина.

Український народно-визвольний рух нерозривно пов’язаний з культурно-просвітнім, зумовлений багатьма суспільно-політичними факторами, що впливали на духовне життя як Наддніпрянщини, так і Галичини, Буковини й Закарпаття. Цей рух, попри властиві йому певні відмінності на тих чи інших частинах української землі, має однаково важливі за своїм значенням основні історичні центри – Київ і Львів. У рік 125-річчя існування “Просвіти” – широко розгалуженої масової культурно-освітньої національної інституції, об’єктивну історію якої маємо змогу відтворити тільки в умовах незалежної України, хочемо осмислити цю історію на тлі суспільно-політичної дійсності в Галичині, в контексті тогочасної ситуації, в Австро-Угорщині, в “орбіту” якої до 1918 р. входили західноукраїнські землі.

Насамперед зауважимо, що, розглядаючи історію “Просвіти” на тлі національного буття нашого народу в Галичині, маємо всі підстави говорити про загальноукраїнський характер її діяльності, що виросла на традиціях “Руської Трійці”, учасники якої першими в літературі Галичини почали впроваджувати в практику народну мову, приділяючи велику увагу народній освіті;

– на традиціях “Весни народів” 1848 р., з пожвавленням суспільно-політичного життя народів Австро-Угорщини, зорганізувався “Собор руських учених” – під впливом чеських та польських культурно-освітніх товариств (Матиця чеська, сербська, польська та ін.). У 1849 р. у Львові виникла “Галицько-Руська Матиця”, яка на початках своєї діяльності відіграла певну позитивну роль у пробудженні освітнього руху, але згодом, ставши москвофільською інституцією, втратила своє значення.

Ці галицькі інституції, що діяли в рамках законів Австро-Угорщини, передували утворенню “Просвіти”, готуючи підґрунтя для її виникнення.

Ще одним чинником, що зумовив появу “Просвіти” в Галичині, був особливий вплив творчості Т. Шевченка, який на початку 60-х рр. став могутнім фактором духовного життя в Галичині. Це був подих вітру з-за кордону, з великої України, де в 40-х рр. виникло Кирило-Мефодіївське братство, яке, до речі, одним із своїх завдань визначило поширення освіти та культури рідною мовою, чому сприяв і видаваний

Паньком Кулішем у Петербурзі журнал “Основа”. Волелюбні ідеї Кобзаря, його одухотворююча поезія, незважаючи на кордони і цензурні заборони, доходять до Галичини, викликають тут народовецький рух, виразниками якого стають журнали “Мета”, “Вечорниці”, частково газета “Слово”.

Таким чином, “Просвіта” виникла на перехресті політичних свобод, які прийшли до Австро-Угорщини з 1848 роком, зумовлених ними ідей національного відродження і духовної єдності нашого народу обабіч кордонів. Конституція Австро-Угорщини давала змогу на законній юридичній основі розгортати досить широку культурну діяльність. Саме тому, починаючи з 60-х рр., Галичина щораз більше приймала на себе основний тягар національного розвитку народу: впродовж тривалого часу тут зосередилися майже всі періодичні українські видання, громадсько-культурні та наукові інституції.

Треба віддати належне організаторам “Просвіти”, які замість вузькокорпоративних гуртків, малоініціативних товариств, як наприклад, згадана вже “Галицько-Руська Магиця”, створили культурно-освітнє товариство, що охопило весь край, почало впливати на всі сфери громадського життя.

Діяльність “Просвіти” розвивалася у відповідності з духовними потребами народу, в конкретній політичній та громадсько-культурній ситуації Австро-Угорщини, що теж змінювалася. Ця діяльність регламентувалася статутом, який, до речі, галицьке намісництво, що складалося переважно з представників польської шляхти, спочатку не затвердило. Тільки оскарження цього рішення перед Віденським міністерством внутрішніх справ, підтримка статуту Міністерством освіти дало позитивні наслідки: статут було прийнято.

Не будемо зосереджуватися на змінах статуту, зауважимо, що керівництво “Просвіти” п’ять разів міняло свій статут, прагнучи знайти найоптимальнішу для себе форму діяльності – відповідно до тих чи інших обставин галицької дійсності, реальних потреб національного буття народу. Скажімо, перший статут з 1868 р. закріплював за Товариством характер наукового, яке визначило своєю метою “пізнання і просвіту (тобто освідомлення – *Ф. П.*) народу” за посередництвом “збирання і видавання всіх плодів усної народної словесності, як пісень, казок, приповідок, історичних переказів і загалом усього, що може спричинитися до пізнання народу й його історії”. 1870 р. на других загальних зборах “Просвіти” статут був скорегований, набув практичнішого сенсу. “Науковий” характер Товариства було зреформовано на культурно-освітній, а основною метою визначено: “ширити просвіту між українським народом”, отже, відпало й таке завдання, як публікація етнографічних матеріалів. Як знаємо, суто науковий характер мало створене згодом Наукове товариство ім. Т. Шевченка, що стало основним центром дослідження історії та культури України, взяло на себе обов’язки видавати наукову продукцію. Згодом розширилися рамки діяльності Товариства “Просвіта” саме як просвітнього, зокрема, започатковано видання щорічних календарів, щомісячних популярних книжок з різних галузей знань для членів “Просвіти”, створення спеціальних періодичних видань (наприклад, “Письмо з Просвіти”), спеціальних серій (“Українська письменність” Ю. Романчука), заснування по всій Галичині хат-читалень Товариства “Просвіта”, які розгорнули культурну діяльність, організація спеціальних сільськогосподарських шкіл, гуртків тощо. Напередодні Першої

світової війни, згідно з новим статутом, який галицьке намісництво затвердило 1913 р., метою Товариства було: “просвіта, піднесення культури та добробуту українського народу в усіх його верствах і напрямках життя”. У відповідності з цим новим статутом, “Просвіта” мала змогу розгортати якнайширшу діяльність громадсько-культурного життя: розвивати театри, організовувати патріотично-національні свята, збори, засновувати школи, бібліотеки, музеї, мати свої друкарні, закладати промислово-економічні навчальні заклади, словом – справді могла впливати на всі сфери життя народу.

Діяльність “Просвіти”, на чолі якої у різні часи стояли такі небуденні особистості, як письменник і композитор Анатоль Вахнянин (1868–70), Юліан Лаврівський (1870–73) – віцемаршалок краю сего сейму, посол до Галицького сейму, меценат Владислав Федорович (1873–77), професор Львівського університету, історик української літератури Омелян Огоновський (1877–96), посол до австрійського парламенту, громадсько-культурний діяч Юліан Романчук (1896–1906), адвокат і посол до австрійського парламенту Євген Олесницький (1906) та інші особистості. У роботі Товариства брали участь десятки відомих письменників, публіцистів, працівників на ниві духовного життя, в умовах піднесення громадсько-культурного і національно-визвольного руху на західноукраїнських землях: маємо на увазі виникнення політичних партій, серед них таких дійовоактивних, як радикальна, національно-демократична, заснування багатьох товариств і організацій – (“Руська Рада”, “Народний Дім”), заснування “Українського клубу” у віденському парламенті, створення кооперативно-економічних спілок тощо. Саме завдяки широкому розбудженню народних мас до активного національного життя (до чого значною мірою прислужилася “Просвіта”) це Товариство могло охопити своєю діяльністю найширші верстви українського населення краю.

Сприятлива ситуація для розвитку освітнього руху створювалася завдяки співпраці “Просвіти” з Греко-Католицькою Церквою, яка активно впливала на поповнення Товариства новими членами, підтримувала його морально та матеріально, а також завдяки відстоюванню послами-українцями культурно-освітніх товариств перед урядовими офіційними інституціями. Не забуваймо, що проти “Просвіти” вели шалену боротьбу москвофіли, які на противагу цьому Товариству в 1876 р. організували своє “Общество”, назвавши його іменем Михайла Качковського (1802–1872), а також польське “Товариство школи людовей”, яке вело пропаганду “польськості” на українських землях, замість поширювати освіту серед польської меншості, робило заходи – разом з Римо-Католицьким Костьолом – щоб полонізувати місцеве населення. “Просвіта” і одному, і другому товариству протиставила програму національного розвитку українців, які мають спільну історію, культуру та мову, де б вони не проживали: на Подністров’ї чи над Дніпром.

Плекання почуття національної єдності українців, яке культивувала “Просвіта” і в друкованих своїх виданнях, і в репрезентаційних заходах, як от щорічні вшанування пам’яті Т. Шевченка, мало дуже важливе значення в умовах розмежованості українських земель кордонами двох монархій. Таке ж вагоме значення мала й діяльність “Просвіти” у справі утвердження спільної для всіх українців національної ідеї, яка об’єднувала кращих синів і дочок нашого народу обабіч кордону. Для Австро-Угорщини та обставина, що українці Галичини своїм історичним і національним

центром вважали Київ, не викликала особливих побоювань. Ця ідея, в принципі, не викликала в австро-угорських властей якоїсь протидії, хоча, безумовно, вони уважно аналізували національні поривання галицьких українців, не були зацікавлені в тому, щоб замість орієнтації на Відень, ті орієнтувалися на Київ.

Власне виникає проблема поєднання лояльності до існуючої в Галичині, на Буковині та на Закарпатті політичної системи, яка уможлиблювала розвиток національної культури, давала демократичні права, незважаючи на ті чи інші утиски, з їх постійним потягом до свого історичного центру – Києва, до єдинокровних братів-наддніпрянців, які були під зверхністю царської Росії. “Просвіта”, як і інші українські наукові та громадсько-культурні інституції, отримувала урядові дотації, діяла в рамках статуту, дозволеного державними органами, що накладало на неї певні зобов’язання, регламентувало її функціонування. Але в умовах Австро-Угорщини вона мала реальну можливість проводити освітньо-патріотичну діяльність, не зазнала тих заборон і переслідувань, які випали на початку ХХ ст. на новоутворені (під впливом Галичини) “Просвіти” на теренах Наддніпрянської України. Австро-угорський уряд зобов’язувався брати до уваги волевиявлення народів своєї імперії щодо розвитку їхньої культури, мови, плекання національних традицій. У контексті духовного життя інших народів (чехів, поляків, сербів) цей процес був природним, тим більше, що Австро-Угорщина, на противагу царській Росії, сприяла (звичайно, в певних рамках) розвитку культури слов’янських народів, була одним із центрів слов’янства. В усякому разі, історія не знає жодного державного декрету, яким би заборонялося плекання української літератури, культури, науки (як і культур інших слов’янських народів, підвладних Австро-Угорщині), тоді як Росія неодноразово видавала такі декрети.

У цьому контексті є цілком зрозумілою підтримка урядом “Просвіти”, НТШ та інших організацій, товариств та установ, тим більше, що державна скарбниця збагачувалася й за рахунок праці українців. Залежно від тієї, чи іншої ситуації, що складалася в Галичині, Австро-Угорщині загалом, урядова влада, враховуючи зростання політичного та культурного руху українства на західних землях, підтримувала його національні прагнення, у час вибуху Першої світової війни погодилася на створення військових формацій – Українських Січових Стрільців, що виростили на основі спортивно-патріотичних товариств, зазнавши впливу просвітніх інституцій.

Зрештою, коли Галичину 1914 р. на певний час зайняла царська армія, Головний віділ “Просвіти”, основні його організаційні структури, видавничі підрозділи опинилися на еміграції у Відні, де вони, як і багато інших, зокрема, “Союз визволення України”, зайняли поважне місце серед інших еміграційних українських товариств, стали часткою духовного життя наших співвітчизників на чужині.

До речі, матірня “Просвіта” дала поштовх для створення самостійних, але пов’язаних з культурними традиціями рідної землі, освітніх товариств, які почали виникати в Канаді, США та ін. країнах світу на початку ХХ ст. Таким чином, виникнувши у Львові, центрі Галичини, “Просвіта” стимулювала (коли для цього склалися відповідні умови) появу аналогічних до неї товариств Наддніпрянської України, Канади, США, Австралії, тобто розширила сферу свого впливу на центральні українські землі, поселення українців у Росії (Зелений Клин) та в ін. країнах. Вона також об’єднувала українців і в Україні, розділеній кордонами, і поза нею.

Критичний період у житті “Просвіти” настав у період Першої світової війни, коли царська влада заборонила всі українські періодичні видання, товариства, а, захопивши Галичину, розгромила культурно-освітні інституції, пограбувала духовні цінності українців. Всі читальні були закриті, бібліотеки, музеї, збірки понищені, розкрадені. Царський уряд ще раз продемонстрував свою антиукраїнську політику, якій поклали край національно-визвольна революція й утворення Української Народної Республіки.

Після утворення на обох частинах нашої землі незалежної української держави, яка у січні 1919 р. проголосила злуку ЗУНР’у і УНР, постав новий період у діяльності “Просвіти”.

Роздумуючи над феноменом галицької “Просвіти”, її переростанням у всеукраїнське за своїм значенням освітньо-патріотичне Товариство у контексті суспільно-культурної ситуації в Галичині в період її приналежності до Австро-Угорщини, доходимо висновку:

1. “Просвіта” виникла в атмосфері національного-патріотичного пробудження в Галичині 40–60-х рр. ХХ ст. під ферментуючим впливом ідей відродження народів Європи.

2. Її поява була інспірована як свідомими силами українського краю, так і волелюбними віяннями з Великої України, яка з виступом на літературному полі Т. Шевченка все більше привертала до себе погляди братів з-над Дністра.

3. Як освітньо-культурне Товариство “Просвіта” у своїх програмних настановах, практичній діяльності, сягаючи своїм корінням глибоко в галицький ґрунт, розв’язувала назрілі питання духовного життя українського населення краю: саме на його території проходила розмаїта діяльність осередків Товариства, саме тут воно розвивалося, постійно шукаючи нові форми роботи і впливу на широкі кола громадськості.

4. Але “Просвіта” ніколи не випускала з поля зору діяльність на Великій Україні, де жила у набагато тяжчих культурних умовах основна частина українців. Її роль була особливо важливою в той період, коли царська влада своїми указами та заборонами придушувала розвиток української культури. Світло, запалене “Просвітою” над Карпатами, зігрівало українців над Дніпром. Саме тому до неї горнулися в своїх думках і в своїй праці Микола Лисенко, Панько Куліш, Олександр Кониський і багато інших діячів.

5. “Просвіта” обрала основним предметом діяльності самоусвідомлення українців як єдиної нації, формування у широких масах народу національного ідеалу, втілюючи його всіма наявними засобами.

6. Розвиваючись у руслі народовського руху, значення якого нашими суспільствознавцями належним чином ще не осмислене, “Просвіта”, водночас, не була вузько партійною структурою, вбирала в себе і поступове радикально настроєне селянство, і націонал-демократичну інтелігенцію, і греко-католицьке духовенство, і студентську молодь. Ідеї національної єдності та згоди між українцями різних орієнтацій знайшли яскравий вияв у діяльності “Просвіти”. Цей досвід залишається для нас повчальним і сьогодні, коли існують певні розбіжності між двома основними осередками Товариства – львівським і київським. “Хай пропаде незгоди проклята мара”, – хочеться сказати словами Івана Франка.

7. Досвід і конкретні культурологічні результати “Просвіти” є прикладом того, що досягнуло Товариство, а, значить, і наш народ в умовах конституційних свобод, хоча й неповних. Український народ, поряд з іншими націями, законним шляхом доводив своє право розвивати рідну культуру, формуватися як цивілізована нація.

8. Певні австрофільські тенденції, що проявлялися у виданнях “Просвіти”, особливо періоду Першої світової війни, стають зрозумілими і певною мірою виправданими на тлі шаленої русифікаторської політики царського уряду щодо українців Наддніпрянщини, на тлі тієї руїни, яку несла царська армія в Галичину 1914 р.

9. Політична і культурна ситуація зумовлювала той досить гнучкий напрям у своїй діяльності, який обирала “Просвіта” у той чи інший період, опираючись на власний народ, його поривання до волі, освіти, матеріального та духовного відродження.

10. Символом “Просвіти” була, як відомо, постать жінки, що крізь морок ночі йде до людей, із зорею над головою, тримаючи палаючий смолоскип науки, освіти та знання у правій руці. Цей факел ніколи не згасав у душі нашого народу, навіть у роки сталінських репресій.

Радісно усвідомлювати, що тут, у славному місті князя Льва, 1989 р. цей факел – ще в умовах засилля комуністичних структур – підняли колони демонстрантів, на чолі яких йшли члени відродженого товариства української мови ім. Т. Шевченка.

Слава народові нашому, що завжди шукав і знаходив!! – форми і способи боротьби “за поступ, щастя і волю”!!!

Fedir Pohrebennyk. “Prosvita” in the socio-political and cultural context of Galicia and Austro-Hungary (second half of the 19th century – beginning of the 20th century)

The author analyzes political preconditions of the establishing of the “Prosvita” society and defines the main stages of its development and types of its activities.

Key words: “Prosvita”, Austro-Hungary.